

Forrás: <http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2013/04/fekete-balint-online-adatbazisok-a-tortenelemoktatas-szolgالاتaban-iii-04-01-08/>

Fekete Bálint

Online adatbázisok a történelemoktatás szolgálatában III.

Ábrák a Nemzeti Tankönyvkiadó Forrásközpontú történelem sorozatának adatbázisaiból

„Célunk az, hogy segítsük a források elemzésén alapuló történelemtanítást. A számítógép segítségével felnagyított, és az osztály elé kivetített ábrákon, térképeken, képeken a tanár könnyebben felhívhatja a tanulók figyelmét a fontos részletekre. A kiválasztott forrást másolhatjuk, beépíthetjük a saját feladatainkba, kinyomtathatjuk. [...] Aki jártas a számítógép használatában, az különféle jelölésekkel egészítheti ki az ábrákat, térképeket” – olvashatjuk a Nemzeti Tankönyvkiadó Forrásközpontú történelem sorozatának online felületein, ahol a tankönyvekben is szereplő térképeket, fényképeket, plakátokat, karikatúrákat, táblázatokat, grafikonokat, diagramokat és ábrákat találjuk meg.¹ Az alábbiakban – a korábban elindított sorozat folytatásaként² – erre a felhívásra reagálva járjuk körül a rendelkezésünkre bocsátott anyag utóbbi részhalmazát, az ábrákat.

Az ábrák – amelyek a mindennapi életben is rendre előkerülnek – a vizuális ismerethordozók csoportjába tartoznak,³ amely forráscsoport megkerülhetetlen eleme a történelemtanításnak és a történelemérettséginek egyaránt. Éppen ezért érdemes a szöveges források feldolgozása, használata mellett az ilyen jellegű ismeretszerzés és ismeretrendezés metódusát is fejleszteni a tanulóknál, mivel ez esetben is transzferálható tudásról van szó. Ehhez kínálóznak segítségül az itt bemutatott oldalak.

A fokozatosság jegyében a fejlesztést már a tanítás-tanulás folyamatának korai szakaszában ajánlott megkezdeni. A Forrásközpontú történelem a középiskolák számára készült, ezért az elkövetkezőkben csak a középiskolás korosztályra szabott ábrákat és feladatokat mutatunk be, amelyek kiindulási pontjai lehetnek az ismertetett adatbázisok szélesebb körű kiaknázásának. A felhasználásra példaként a középiskola 9. osztálya számára készült ábrákat hozunk.

Az oldalakról elmondható, hogy könnyen kezelhető felületekkel találkozunk az ide látogató. A következetes kategorizálás megkönnyíti a felhasználást, amit a tankönyvekkel szinkronizált elnevezések és az oldalszámok megadása még inkább segít. Az ábrák néhány mozdulattal, minden esetben nagy felbontásban, szerkeszthető kiterjesztésben tölthetők le, így akár nyomtathatjuk vagy ki is vetíthetjük ezeket. (Hiányosságként a keresőfunkciót említhetjük, amely gyorsíthatná egy adott elem meglegését.)

Az ábrakészlet funkciójáról általánosan megállapítható, hogy az előzetes ismeretek aktivizálására, a rendszerezésre, a komparatív tartalomelemzésre és egyes folyamatok, problémák, viszonyrendszerek magyarázatára stb. használhatjuk ezeket leginkább. Fő céljuk ugyanis, hogy egy-egy folyamat, szöveg, fogalom stb. esetében a lényegyet, a kulcsszavakat kiemelve mutassanak rá az összefüggésekre.⁴ Ez a felsorolás jelzi, hogy az ábrák a tanórán (és azon kívül is) több aspektusban előkerülhetnek, amit a tanári tervezésnél figyelembe kell venni. Érdemes az ábrákkal való munkát fokozatosan felépíteni, és az egyre komplexebb

megoldások felé haladni, amennyiben a tanulók (csoportja) megfelelően képes ezen ismerethordozó kezelésére.

Bár elsőre egyértelműnek tűnhet, de kezdetben – tanulás-módszertani megfontolásból, ill. az önálló tanulást segítő – érdemes tisztázni (átismételni), hogy az ábrákon megjelenő elemek (pl. szövegek, nyilak, színek) milyen összefüggésrendszerben alkotnak (pl. egy csoportba tartozás kifejezése szóhasználattal és színnel; a hierarchia vagy az ellenőrzés menete nyilakkal stb.), mivel a szemantikus jelölések megértése és értelmezése határozza meg a feldolgozás folyamatát. Ezt alapoztathatjuk arra, hogy több tantárgyban általánosan jelen van az ábra mint műfaj, és a történelemoktatásban előkerülő ábrák esetében az ezek feldolgozásával kapcsolatos képességek alkalmazhatók, fejleszthetők.

A letöltött ábrák – méretüknek és minőségüknek köszönhetően – könnyen, rövid idő alatt módosíthatók akár a legegyszerűbb programokkal, de érdemes komolyabb szoftvereket használni az átszerkesztéshez. A rendelkezésre álló segédlet ebből a szempontból jól használható, mivel egységes szín-, jelölés- és szöveghasználatot alkalmaz, ezek a tulajdonságok teszik leginkább alkalmassá az adatbázisokat arra, hogy támaszkodjunk rájuk a tanítás során. Az egyes elemek kivágása-beillesztése, (át)mozgatása, felülírása abban az esetben lesz tökéletes, ha a létrehozott ábra illeszkedik az eredeti megoldásokhoz. A színek másolását érdemes pipettával (*color picker*, *eyedropper*) megoldani, míg a betűtípus esetében az Arial betűkészletet használni.

Példák az alkalmazásra

A következőkben – a teljesség igénye nélkül – konkrét feladatokon keresztül mutatjuk be, hogy milyen alapvető feladattípusokra alkalmasak a felkínált ábrák. A fent leírtaknak megfelelően az ábrák az értelmezésen kívül több feladatformában előkerülhetnek, és ezeket a feladatokat nem csupán az értékelés során érdemes felhasználni, hanem a tanítási-tanulási folyamat minden fázisában: az ismétlésben, a (rész)összefoglalásban, a gyakorlásban is szerepet szánhatunk nekik, de előkerülhetnek a források feldolgozásánál is (pl. elkészíthető a szöveges forrás ábrája).

A feladatok összeállításánál ügyelni kell arra, hogy mindig pontosan megadjuk, hogy mire vonatkozik az ábrázolás, természetesen kivétel ez alól, ha éppen a jellemzők alapján történő beazonosítás a cél. (Pl. nem elegendő az a megnevezés, hogy „az ábrán az athéni demokrácia működése látható”, hanem további támpontot kell adni: „Az ábrán a periklészi demokrácia működése látható”.) Ez elengedhetetlen ahhoz, hogy a tanulók a megfelelő ismereteiket mozgósítsák, és a feldolgozáshoz a vonatkozó történelmi tudást aktivizálják.

A legalapvetőbb feladatot az ókori India témához tartozó varna-rendszer ábráján mutatjuk be (amelyet a tankönyv tévesen kasztrendszernek nevez). A feladat (*Mellékletek: 1. feladat*) az ábra kiegészítését várja el, amelyhez megadja a megoldásokat is. Ebben az esetben annyi megoldási elemet kínálunk, amennyi üres hely van az ábrán és csupán egyes részleteket töröltünk ki. A következő variációban (*Mellékletek: 2. feladat*) a tanulóknak több feladatot kell teljesítenie. Elsőként az I. oszlop fogalmait kell a megfelelő vonalra beírnia a hierarchiának megfelelően. Ezt követi a második részfeladat, amelyben az eredeti megnevezést kell a II. oszlop magyar megfelelőivel párosítani. A tanulót segíti, hogy az „árják” és az „őslakók” kategória háttérükben is elkülönülnek, továbbá a társadalmi rangsor vizuálisan is megjelenik, memorizálható.

Az önálló kiegészítéssel feladatra jó példa a tankönyvben változatlan formában szereplő, a görög istenek családfáját bemutató ábra (*Mellékletek: 3. feladat*). Ebben az üres

helyek kitöltését adhatjuk önálló kutatási feladatként, de hasznos lehet, ha egy más típusú forrással összekapcsoljuk az ábrát, és a kiegészítésben a forrás- és/vagy képelemzésre (pl. látványos, egyértelmű attribútumok, kapcsolódó szimbólumok esetén) kell hagyatkoznia a diákoknak. Az előzetes tudásra ez esetben joggal alapozhatunk. Az ilyen ábra, mint azt a feladatszöveg is mutatja, jó kiindulási alapja lehet a beszélgetéseknek, vitáknak.

Az I. triumvirátushoz kötődő feladat (*Mellékletek: 4. feladat*) első részében (A–C) jelű feladatokig) a helyes megoldást több elemből kell kiválasztani, így az ismeretek is ellenőrizhetők. Az ilyen jellegű feladatoknál fontos módszertani kritérium, hogy legalább négy, reálisnak tűnő elemből választhasson a tanuló.⁵ A második részfeladatban a Pompeius–Caesar viszonyát kifejező megoldást kell kiválasztania a tanulónak. Ilyen esetekben fontos, hogy minden megadott alternatíva legyen hihetően megszerkesztve, és ne az árulkodó szerkesztési hibákból legyenek pontok. Végül – ha nincs egyéb, kifejtendő feladat vele – érdemes kitérni az ábrához vonatkozó folyamatokra, fogalmakra, mivel így bizonyosodhatunk meg arról, hogy a tanuló tisztában van az adott korszakkal, és valóban érti az azt bemutató ábrát.

Az ókori mezopotámiai templomgazdaság külkereskedelméhez kötődő feladattípusnál (*Mellékletek: 5. feladat*) a tanulónak ismernie kell a korszak viszonyait, a működési mechanizmusokat stb., de az ábra is magában hordozza a megoldást, hiszen jelen van a földművelés (élelmiszerek) és a kézművesség (késztermékek), azaz megállapítható, hogy mivel rendelkezett a gazdaság. Az ilyen feladatoknál az ábra sajátosságának megfelelően egy-egy irány, szövetség/ellentét stb. megállapítását tesztelhetjük. Így diagnosztizálhatjuk, hogy a diák képes-e a képet áttekintve alapvető folyamatok összefüggéseiről megállapításokat tenni. A satírozás miatt a javítás nehézkes lehet, de a változatosság miatt (rész)feladatként olykor érdemes hasonló ábrát készíteni.

Az ábraelemzés komplex szintje, amikor a tanuló ismereteire támaszkodva képes kiszűrni a képeken elrejtett hibákat. Ez a feladat aprólékos vizsgálatot követel meg, a szerencsének ebben az esetben kisebb szerep jut. A feladat megoldásához a diáknak természetesen tisztában kell lennie az ábrázoltakkal, hiszen csak ennek fényében találhatja meg, és javíthatja ki a rendellenességeket. Ezek a feladatok kezdetben a már ismert és a mindenki számára hozzáférhető ábrákra épüljenek, később azonban más kivitelezésű, ismeretlen illusztrációkat is átalakíthatunk, így lépve tovább a képességek, ismeretek alkalmaztatásával. A hibák felismerését követheti a hibák kijavítása, amit a pontozásnál érdemes figyelembe venni, azaz a hiba kimutatása és kijavítása 1-1 pontot érhet. Erre a Periklész korabeli Athénról készült tankönyvi ábrát hozzuk példaként, amelyben 5 módosítást eszközöltünk (*Mellékletek: 6. feladat*).

Az egyes történelmi folyamatok ábrákkal történő bemutatása, ismétlése stb. is lehetséges a *Forrásközpontú történelem* sorozat ábráival. Míg a tankönyvben gyakran több oldal távolságban helyezkednek el az egymással viszonyrendszerbe hozható ábrák, addig a számítógép segítségével – pl. animált prezentációval – könnyedén egymás mellé állíthatjuk ezeket. Példaként a római történelem három állapotát bemutató tankönyvi ábrák hozhatók (*Mellékletek: 7. feladat*), amelyek a királyságot, a korai köztársaságot és a köztársaságot mutatják be. Ezek egymás mellé helyezése vagy egymás utáni kivetítése segíthet bemutatni az egyre komplexebbé váló intézményrendszert, és az ezek között fennálló viszonyt, ugyanakkor e három ábra alkalmas kiindulópontja hosszú időtávú változások átismétlésének, fogalmazási feladat megírásának, feleletvázlatnak stb.

Az ábrakészítésre Száray Miklós írása jó kiindulási alap,⁶ s mivel ez nem kötődik szorosan a tárgyalt adatbázishoz, ennek részletesebb kifejtésétől eltekintünk, ugyanakkor

Fekete Bálint: Online adatbázisok a történelemoktatás szolgálatában III. Ábrák a Nemzeti Tankönyvkiadó Forrásközpontú történelem sorozatának adatbázisaiból

mindenképpen érdekesnek tartottuk felvetni ezt a lehetőséget. Az ábraszerkesztés elsősorban az adott ismeretanyag kulcsfogalmainak, összefüggéseinek kiemelésére és rendszerezésére alkalmas, ami tanulás-módszertani szempontok miatt gyümölcsöző lehet (gondoljunk a vázlatírásra). Ehhez a tankönyvekből megismert megoldásokat, sémákat kell működtetnie a tanulóknak, akik akár papír alapon, akár számítógéppel is kivitelezhetik az ábrát.

Végezetül említenünk kell azokat az eseteket, amikor az ábrák segítséget jelentenek önálló felelet vagy írásmű létrehozásához. Ezek egyik kiindulópontjaként is tekinthetünk e vizuális ismerethordozó-csoportra, mivel az érettségien is jellemzően több(féle) forrás alapján kell megírni az esszéket. Továbbá a feleletek esetében fogódzóként adható egy-egy ábra, amennyiben lehetőséget adunk arra, hogy a tanuló használjon segédanyagot. Ez meggyorsíthatja a feleltetést, hiszen a diáknak nem kell vázlatot készítenie, elakadás esetén támaszt jelenthet, ráadásul – a fentieknek megfelelően – az ábrák alapján számos kérdéskör kifejthető. A *Forrásközpontú történelem* sorozat adatbázisaiban bőségesen találunk ehhez könnyen elérhető segédanyagot.

Az ábrák kezelésének begyakorlásához tehát a történelemóra rengeteg alkalmat kínál. Ezen vizuális ismerethordozókkal is akkor lesz hatékony a munka, ha a tanár tudatosan felkészíti tanulóit arra, hogyan közelítsék meg a tárgyaló képcsoportot. A folyamatos fejlesztéshez folyamatos visszajelzések kellenek, ezért a történelemtanárnak időről időre az ábrákat is be kell építenie a tanórákba. A Nemzeti Tankönyvkiadó ehhez a munkához kínál egy nagyon kényelmes lehetőséget az adatbázisokkal, érdemes kihasználni.

ADATBÁZISOK

- SZÁRAY Miklós: *Történelem I. Középiskolák 9. évfolyam.*
http://www.ntk.hu/multimedia/tortenelem_I_CD/index.htm Utolsó elérés: 2013. február 7.
- SZÁRAY Miklós: *Történelem II. Középiskolák 10. évfolyam.*
http://www.ntk.hu/multimedia/tortenelem_II_CD/index.htm Utolsó elérés: 2013. február 7.
- SZÁRAY Miklós: *Történelem III. Középiskolák 11. évfolyam.*
http://www.ntk.hu/multimedia/tortenelem_III_CD/index.htm Utolsó elérés: 2013. február 7.
- SZÁRAY Miklós – KAPOSÍ József: *Történelem IV. Középiskolák 12. évfolyam.*
http://www.ntk.hu/multimedia/tortenelem_IV_CD/index.htm Utolsó elérés: 2013. február 7.

IRODALOM

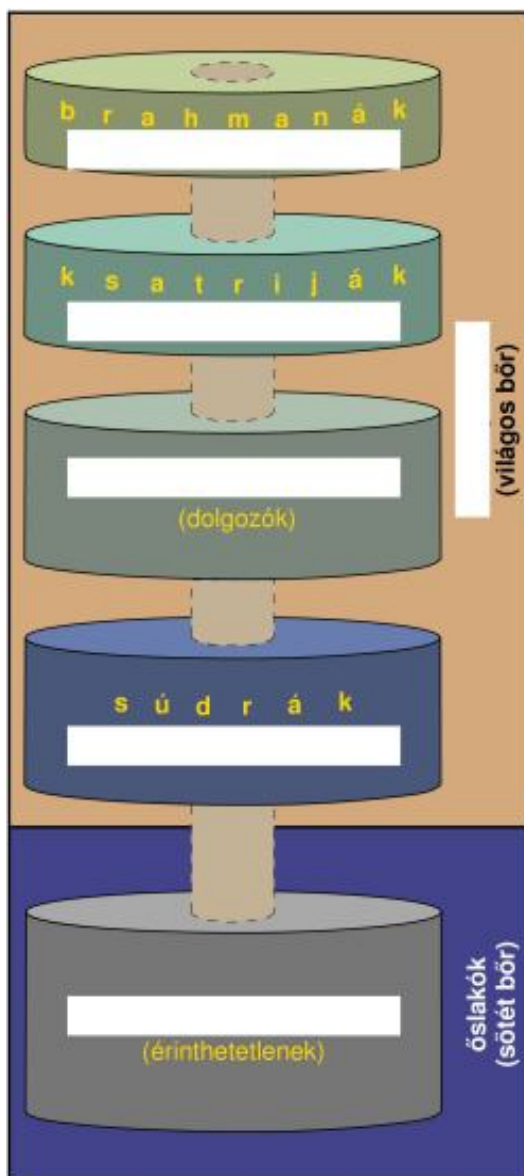
- BÉNYI Alexandra (2011): Online adatbázisok a történelemtanítás szolgálatában II. Árkádia – történelemoktatási portál. In: *Történelemtanítás, XLVI. (Új folyam: 2.) évf. 3. sz.*
<http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2011/10/online-adatbazisok-a-tortenelemtanitas-szolgalataban-ii-%E2%80%93-benyi-klaudia-arkadia-%E2%80%93-tortenelemoktatasi-portal-02-03-12/> Utolsó elérés: 2013. február 13.
- CSEPALA Jánosné – HORVÁTH Péter – KATONA András – NAGYAJTAI Anna (2003): *A történelemtanítás gyakorlata. Tantárgy-pedagógiai tankönyv.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- FEKETE Bálint (2011): Online adatbázisok a történelemoktatás szolgálatában I. A FortePan. In: *Történelemtanítás, XLVI. (Új folyam: 2.) évf. 3. sz.*
<http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2011/10/online-adatbazisok-a-tortenelemoktatasi-szolgalataban-i-fekete-balint-a-fortepan-02-03-11/> Utolsó elérés: 2013. február 13.
- SZÁRAY Miklós (2006): Az ábrák szerepe a történelemórán. In: PÁLINKÁS Mihály (szerk.): *Módszerver. Módszertani folyóirat. Történelem. 2. sz.*
http://www.ntk.hu/c/document_library/get_file?uuid=b583f974-575c-4a0f-a02a-eba7e872b3f4&groupId=10801 Utolsó elérés: 2013. február 13.; 8–12.
- SZÁRAY Miklós (2011): *Történelem I. középiskolák, 9. évfolyam.* Budapest,
- V. MOLNÁR László (2001): Tankönyvi illusztráció mint megismerési bázis. In: *Történelempedagógiai füzetek, 5. évf. 11. sz. 57–76.*

MELLÉKLETEK

1. feladat

Az ábra az ókori India társadalmát, a kasztrendszer (varna-rendszer) mutatja be. Egészítsd ki az ábrát [a megfelelő elemekkel! (Elemenként 1 pont)

- a) katonák
- b) árnjak
- c) szolgák
- d) páriák
- e) vaisják
- f) papok

A kasztrendszer egyszerűsített ábrája

SZÁRAY, 2011. 43.

Eredeti verzió: http://www.ntk.hu/multimedia/tortenelem_I_CD/tartalom/kep/1_3/02.jpg

Utolsó elérés: 2013. február 7.

2. feladat

Az ábra az ókori India társadalmát, a kasztrendszer (varna-rendszert) mutatja be. Írd be az I. oszlopban szereplő fogalmakat az ábra megfelelő helyére! Kösd össze az I. és a II. oszlop megfelelő elemeit! (Elemenként 1 pont)

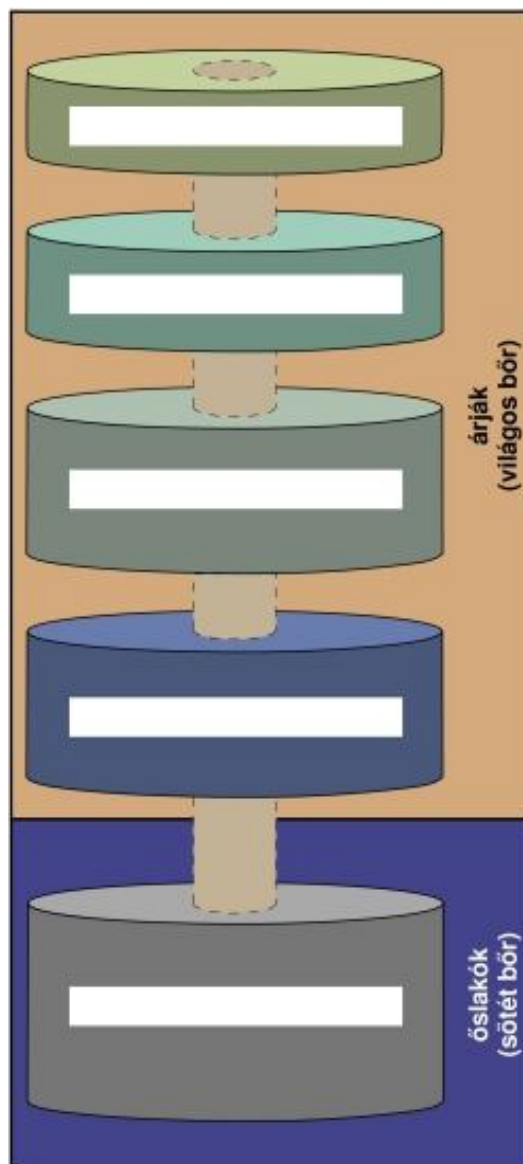
I. oszlop

- a) sűrdrák
- b) ksatriják
- c) brahmanák
- d) páriák
- e) vaisják

II. oszlop

- 1. érinthetetlenek
- 2. papok
- 3. katonák
- 4. dolgozók
- 5. szolgák

(A B/ jelű feladatnál az ábra annyiban különbözik a jobb oldalon láthatótól, hogy megadja, az árjákat az indiai társadalom négy felső kasztja alkotja.)

A kasztrendszer egyszerűsített ábrája

SZÁRAY, 2011. 43.

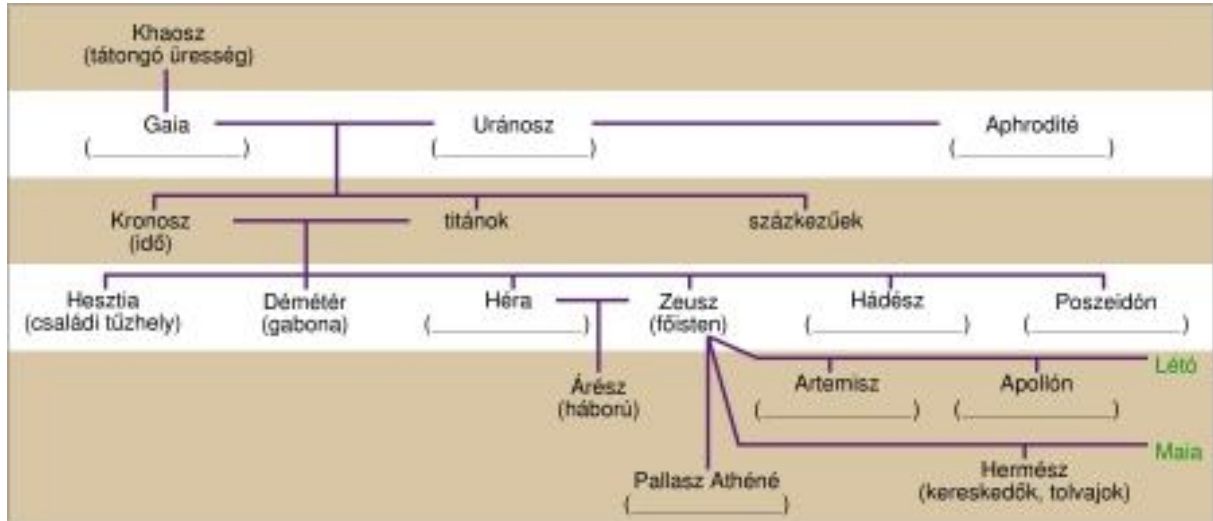
Eredeti verzió: http://www.ntk.hu/multimedia/tortenelem_I_CD/tartalom/kep/1_3/02.jpg

Utolsó elérés: 2013. február 7.

3. feladat

Az ábrán a görög istenek családfája látható.

Mi jellemezte a görög istenek kapcsolatát? Mi az, ami szokatlan az emberek világában? Milyen feladatköröket írna az ábrán lévő üres rovatokba? Készítse el füzetébe a teljesen kitöltött ábrát!

A görög istenek családfája.

SZÁRAY, 2011. 59.

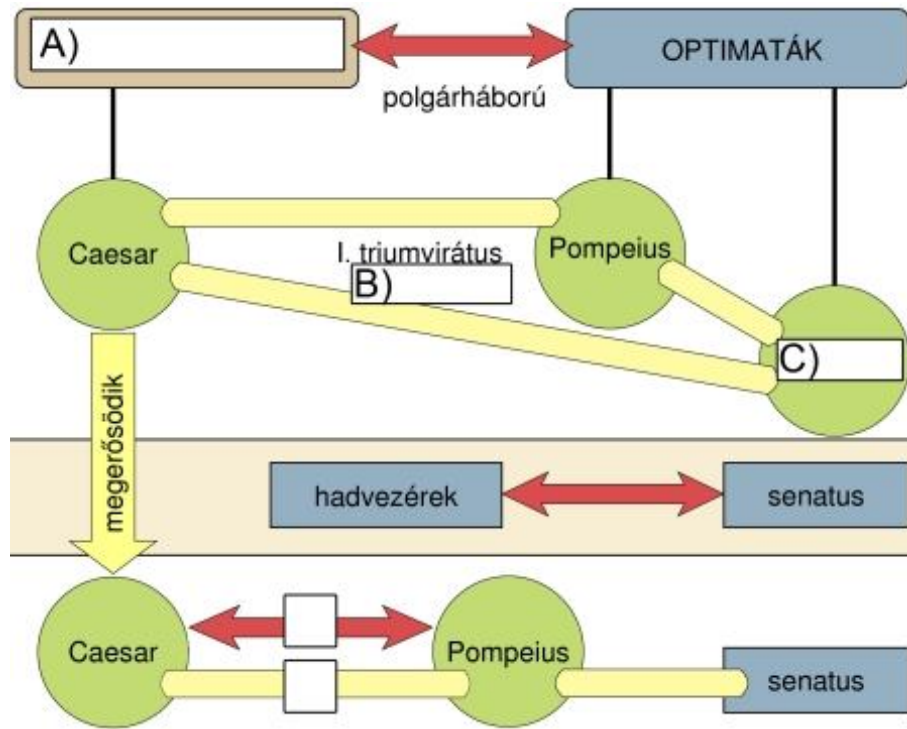
Eredeti verzió: http://www.ntk.hu/multimedia/tortenelem_1_CD/tartalom/kep/1_6/04.jpg

Utolsó elérés: 2013. február 7.

4. feladat

Az alábbi ábra a római pártviszonyokat mutatja a köztársaság válságának idején.

1. Válaszd ki a betűvel jelölt helyekre illő helyes megoldást!
2. Pipáld ki az ábra megfelelő jelzését, amely Pompeius és Caesar viszonyára igaz!
3. Miért jött létre az I. triumvirátus? Mit jelent a 'triumvirátus' kifejezés?

- A)
1. Sulla
 2. antik proletárok
 3. néppárt
 4. Cicero

- B)
1. Kr. e. 73.
 2. Kr. e. 79.
 3. Kr. e. 31.
 4. Kr. e. 60.

- C)
1. Sarius
 2. Crassus
 3. Octavianus
 4. Cassius

Politikai viszonyok Rómában a köztársaság válsága idején.

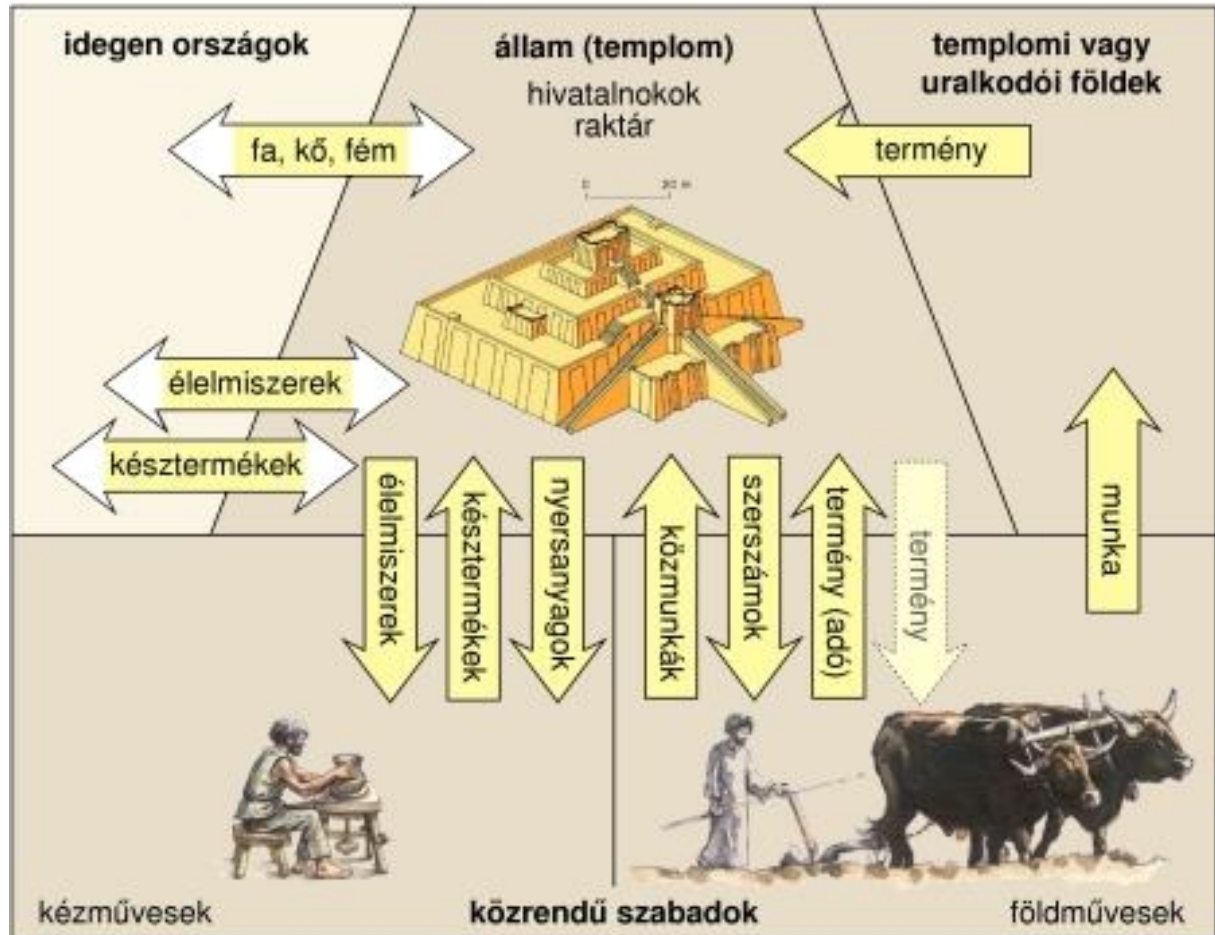
SZÁRAY, 2011. 128.

Eredeti verzió: http://www.ntk.hu/multimedia/tortenelem_I_CD/tartalom/kep/1_4/02.jpg

Utolsó elérés: 2013. február 7.

5. feladat

A feladat az ókori mezopotámiai templomgazdaság kereskedelméhez kötődik. Satírozd be a kétfelé mutató nyilak megfelelő végét annak megfelelően, hogy melyik irányba áramlott az adott termék(csoport)! (Elemenként 1 pont)

A templomgazdaság az ókori Mezopotámiában.

SZÁRAY, 2011. 19.

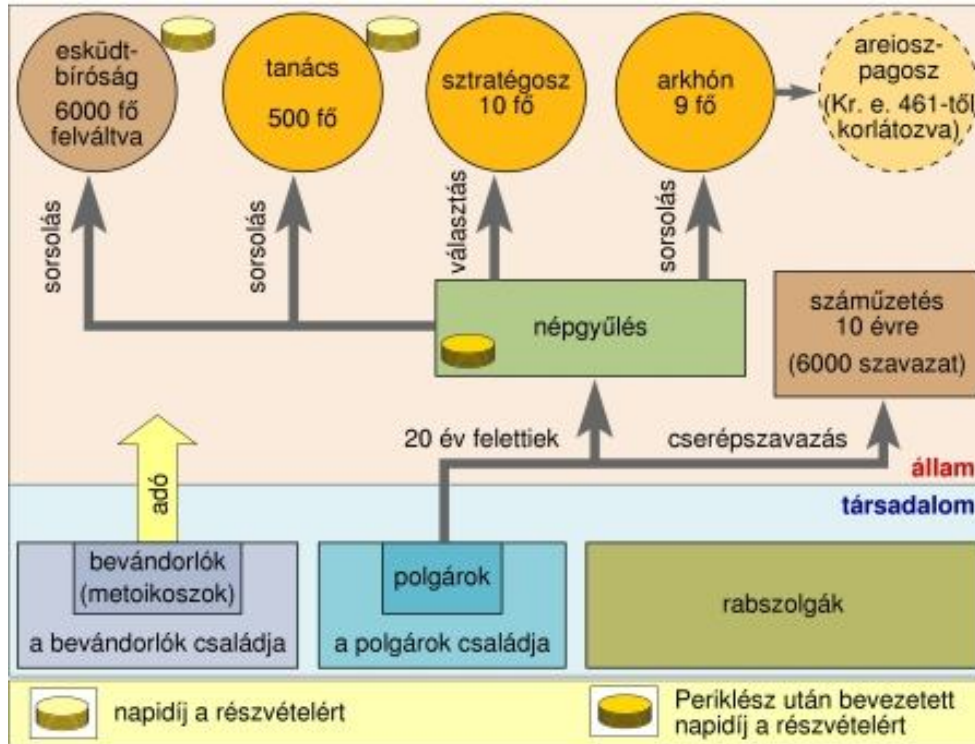
Eredeti verzió: http://www.ntk.hu/multimedia/tortenelem_I_CD/tartalom/kep/1_5/03.jpg

Utolsó elérés: 2013. február 7.

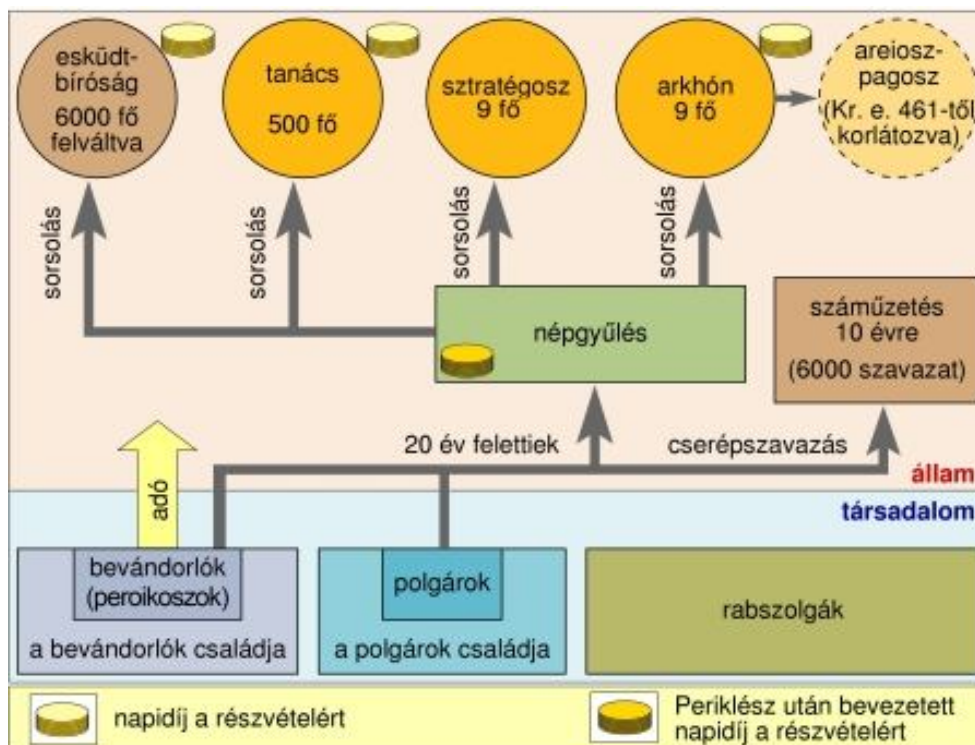
6. feladat

Az alábbi ábrán a Periklész korabeli athéni demokrácia működése látható. Az ábrán 5 hiba található. Keresd meg a hibákat! Javítsd ki a hibákat! (Elemenként 1 pont)

A helyes ábra

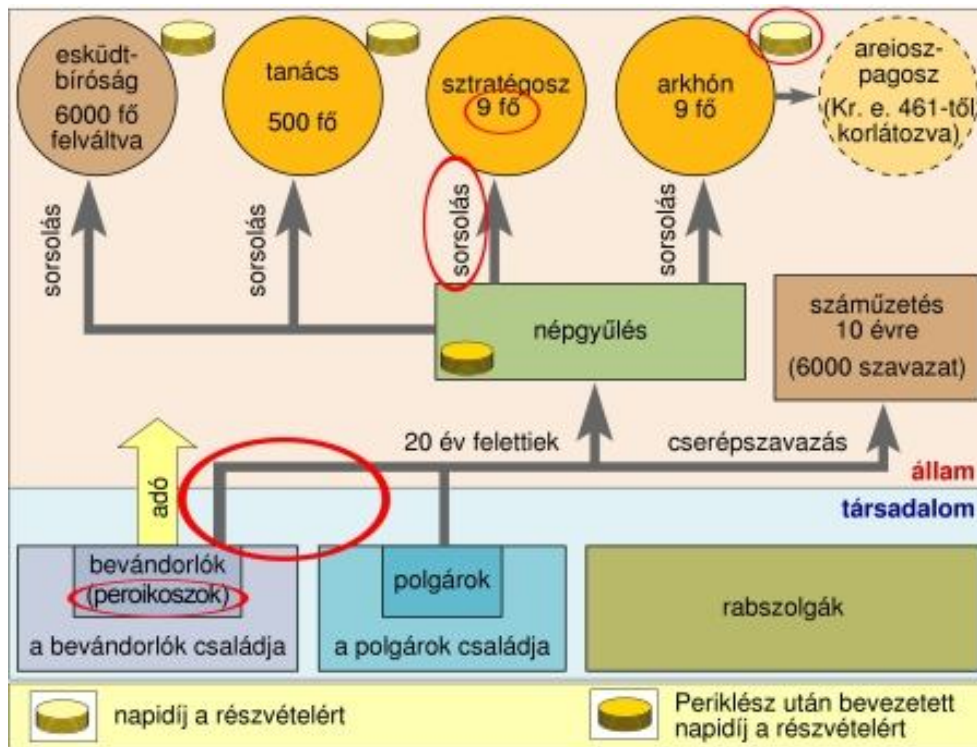

A hibás ábra

Fekete Bálint: Online adatbázisok a történelemoktatás szolgálatában III. Ábrák a Nemzeti Tankönyvkiadó Forrásközpontú történelem sorozatának adatbázisaiból

A hibák megjelölve

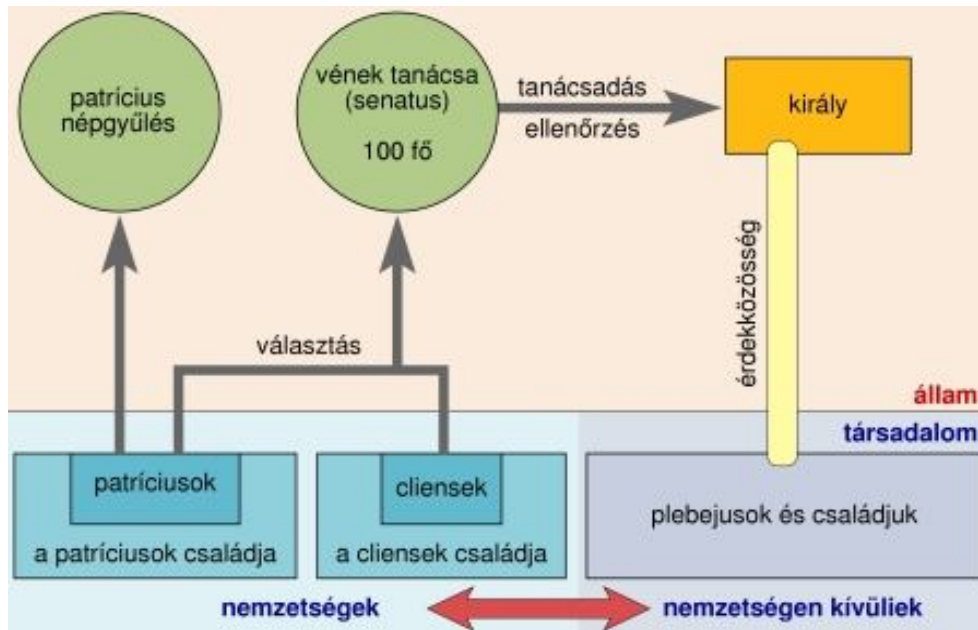
Az athéni társadalom és állam Periklész korában (két változatban)

SZÁRAY, 2011. 78.

Eredeti verzió: http://www.ntk.hu/multimedia/tortenelem_1_CD/tartalom/kep/1_2/05.jpg

Utolsó elérés: 2013. február 7.

7. feladat

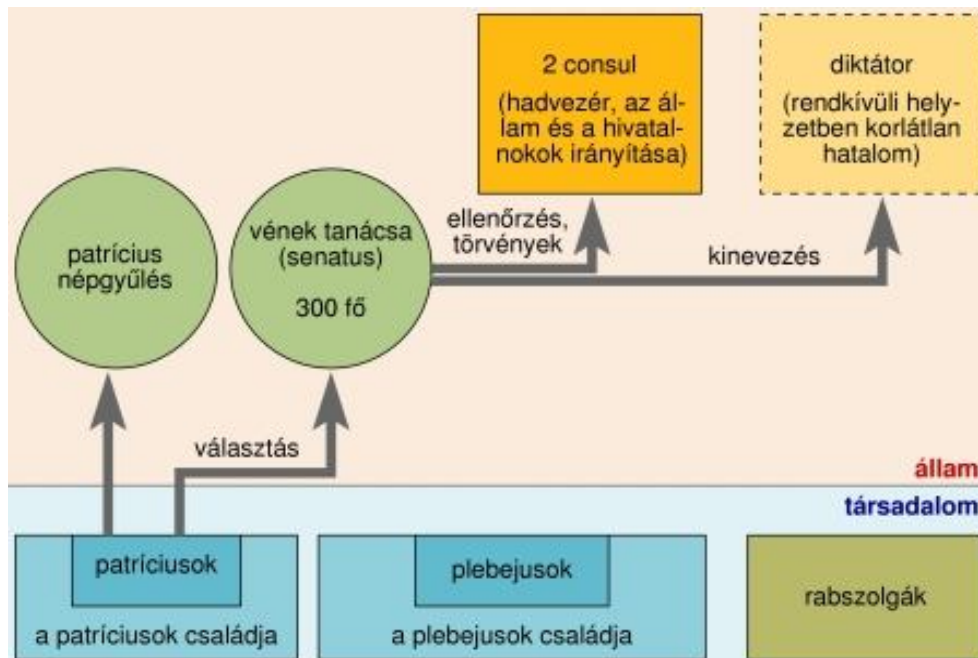

A római társadalom és állam felépítése a királyok korában.

SZÁRAY, 2011. 109.

Eredeti verzió: http://www.ntk.hu/multimedia/tortenelem_I_CD/tartalom/kep/1_2/07.jpg

Utolsó elérés: 2013. február 7.

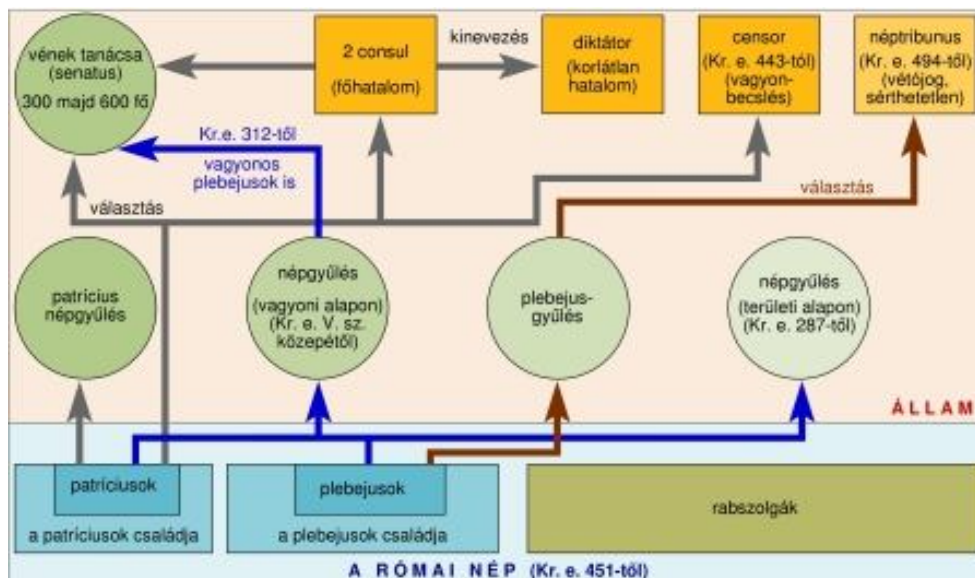
A római társadalom és állam felépítése a köztársaság kezdetén.

SZÁRAY, 2011. 109.

Eredeti verzió: http://www.ntk.hu/multimedia/tortenelem_I_CD/tartalom/kep/1_2/07.jpg

Utolsó elérés: 2013. február 7.

Fekete Bálint: Online adatbázisok a történelemoktatás szolgálatában III. Ábrák a Nemzeti Tankönyvkiadó Forrásközpontú történelem sorozatának adatbázisaiból

A római társadalom és állam a köztársaság korában

SZÁRAY, 2011. 113.

Eredeti verzió: http://www.ntk.hu/multimedia/tortenelem_I_CD/tartalom/kep/1_2/08.jpg

Utolsó elérés: 2013. február 7.

JEGYZETEK

- ¹ Az egyes tankönyvekhez készült multimédiás anyagok CD-n is elérhetők.
http://www.ntk.hu/multimedia/tortenelem_I_CD/index.htm Utolsó elérés: 2013. február 7.
http://www.ntk.hu/multimedia/tortenelem_II_CD/index.htm Utolsó elérés: 2013. február 7.
http://www.ntk.hu/multimedia/tortenelem_III_CD/index.htm Utolsó elérés: 2013. február 7.
http://www.ntk.hu/multimedia/tortenelem_IV_CD/index.htm Utolsó elérés: 2013. február 7.
- ² FEKETE Bálint (2011): Online adatbázisok a történelemoktatás szolgálatában I. A Fortepan. In: *Történelemtanítás, XLVI. (Új folyam: 2.) évf. 3. sz.*
<http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2011/10/online-adatbazisok-a-tortenelemoktatas-szolgalataban-i-fekete-balint-a-fortepan-02-03-11/> Utolsó elérés: 2013. február 13.
 BÉNYI Alexandra (2011): Online adatbázisok a történelemtanítás szolgálatában II. Árkádia – történelemoktatási portál. In: *Történelemtanítás, XLVI. (Új folyam: 2.) évf. 3. sz.*
<http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2011/10/online-adatbazisok-a-tortenelemtanitas-szolgalataban-ii-%E2%80%93benyi-klaudia-arkadia-%E2%80%93tortenelemoktatasi-portal-02-03-12/> Utolsó elérés: 2013. február 13.)
- ³ V. MOLNÁR László (2001): Tankönyvi illusztráció mint megismerési bázis. In: *Történelempedagógiai füzetek, 5. évf. 11. sz.* 59.
- ⁴ SZÁRAY Miklós (2006): Az ábrák szerepe a történelemórán. In: PÁLINKÁS Mihály (szerk.): *Módszerver. Módszertani folyóirat. Történelem. 2. sz.*
http://www.ntk.hu/c/document_library/get_file?uuid=b583f974-575c-4a0f-a02a-eba7e872b3f4&groupId=10801
 Utolsó elérés: 2013. február 13.) 8.
- ⁵ CSEPALA Jánosné – HORVÁTH Péter – KATONA András – NAGYAJTAI Anna (2003): *A történelemtanítás gyakorlata. Tantárgy-pedagógiai tankönyv.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 390.
- ⁶ SZÁRAY (2006) 8–12.